

А.К. Шорманова¹

¹*Абай атындағы ҚазҰПУ,
қ. Алматы, Қазақстан*

**«ТҮРКІСТАН УАЛАЯТЫНЫҢ ГАЗЕТІ» МЕН «ДАЛА УАЛАЯТЫНЫҢ ГАЗЕТІНДЕГІ»
ОҚУ-АҒАРТУ ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕРДІҢ ТАРИХИ ДЕРЕКТІК МАҢЫЗЫ**

Аңдатпа

Патша үкіметінің шешімімен және оның жергілікті әкімшілігі қаражатына және солардың тікелей бақылауымен 27 жыл бойы шығып тұрған ресми сипаттағы қазақ тіліндегі алғашқы мерзімді басылымдар «Түркістан уалаятының газеті» мен «Дала уалаятының газеттеріндегі» мақалалардың тақырыптарына және мазмұндарына қарай талдау жасау, олардың беттерінде қазақ балаларын оқыту мәселесіне қатысты біршама материалдардың басылғандығын көрсетті. Әрине, оларда да XIX ғасырдың соңындағы халқымызды оқу-ағарту тарихының дерек көздерін құрайды. Мәселе, тек сол мақалалардың кімдердің мүддесіне сай пайда болғандығында және дерек көздері ретінде қандай мәліметтер жеткізіп отырғандығында.

Мақалада деректану ғылымының талаптарынан шыға отырып аталған басылымдардағы мақалаларға талдау жасап, ең алдымен, олардың кездейсоқ пайда болмаған объективті дүниелер екендігі көрсетілген. Өйткені олар белгілі бір қоғамдық құбылыстардың салдарында пайда болған, сондықтан оларда қазақтарды оқыту ісіне қатысты мәліметтер салынған. Атап айтқанда, олардың дерек көздері ретіндегі объективтілігі, сол газеттердің XIX ғасырдың соңындағы жалпы Қазақстан тарихының дерек көздері ретіндегі объективтілігімен, яғни олардың жарыққа шығу себептерімен тікелей байланысты.

Түйін сөздер: білім беру, мақала, газет, тарихи дерек, деректану, дерек көз.

A.K. Shormanova¹

*KazNPU named after Abay,
g. Almaty, Kazakhstan*

**MATERIALS OF THE PERIODIC PRINT "TURKISTAN UALAYATYN NEWSPAPERS" AND
"GAVE UALAYATYN NEWSPAPERS" AS A HISTORICAL SOURCE OF EDUCATION**

Abstract

By the decision of the tsarist Empire and their direct control on the territory of Kazakhstan, the first periodicals in the Kazakh language were published, which had an official character for 27 years, «Түркістан уалаятының газеті» and «Дала уалаятының газеті» and (Appendix of the newspaper Turkestan Vedomosti) on their pages, a number of materials relating to the training and education of Kazakh children were published. Of course, they are historical sources of the history of the enlightenment of our people at the end of the XIX century.

In this article, in accordance with the requirements of the science of source studies, the articles in the above-mentioned publications are analyzed, first of all, it shows that they are objective subjects of study, since they arose as a result of certain social phenomena, so they contain information concerning the education of Kazakhs. In particular, the objectivity of their sources is directly related to the objectivity of these Newspapers as sources of the history of Kazakhstan at the end of the XIX century.

Key words: education, publications, newspaper, historical source, source studies, source.

Шорманова А.К.¹

¹*ҚазНПУ имени Абая,
г. Алматы, Қазақстан*

**МАТЕРИАЛЫ ПЕРИОДИЧЕСКОЙ ПЕЧАТИ «ТҮРКІСТАН УАЛАЯТЫНЫҢ ГАЗЕТІ» И «ДАЛА
УАЛАЯТЫНЫҢ ГАЗЕТІ» КАК ИСТОРИЧЕСКИЙ ИСТОЧНИК ОБРАЗОВАНИЯ И
ПРОСВЕЩЕНИЯ**

Аннотация

По решению царской империи и их непосредственным контролем на территории Казахстана были изданы первые периодические издания на казахском языке, которые носили официальный характер в течение 27 лет,

«Түркістан уалаятының газеті» и «Дала уалаятының газеті» (приложение газеты Туркестанские ведомости) на их страницах был опубликован ряд материалов, касающихся обучения и образования казахских детей. Безусловно они являются историческими источниками истории просвещения нашего народа в конце XIX века.

В данной статье в соответствии с требованиями науки источниковедения, анализируются статьи в вышеперечисленных изданиях, прежде всего, показывает, что они являются объективными предметами изучения, так как возникли в результате определенных общественных явлений, поэтому в них заложены сведения, касающиеся образования казахов. В частности, объективность их источников напрямую связана с объективностью этих газет как источников истории Казахстана на конец XIX века.

Ключевые слова: образование, публикации, газета, исторический источник, источниковедение, источник.

Қазақстан тарихындағы өзіндік ерекшеліктеріне толы кезеңдерінің бірі – XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басы болып табылады. Бұрын да, қазір де зерттеушілер ерекше көңіл бөліп отырған бұл кезең, бір жағынан, Ресей отаршыларының қазақ жеріне түгелдей өзінің саяси үстемділігін орнатып болып, енді оны одан әрі әлеуметтік - экономикалық және рухани өмір саласында тереңдету мақсатында түрлі іс шаралар жүргізе бастауымен ерекшеленсе, екінші жағынан, ол кезең ұлт бостандығы, ұлт тәуелсіздігі жолындағы күрестің жаңа кезеңінің басталуымен, тарих сахнасына ұлт-азаттығы жолындағы күрестің уақыт талабына сай жаңа формаларын ұсынған қазақ зиялыларының жаңа буын өкілдерінің шығуымен ерекшелінеді.

Патша үкіметінің арнайы шешімімен, жергілікті әкімшілік органдарының қаржысына және солардың бақылауымен ұзақ жылдар бойы үздіксіз шығып тұрған алғашқы қазақ тіліндегі мерзімді басылымдар “ТУГ” мен “ДУГ” оқу-ағарту және білім беру ісіне қатысты мақалаларға, осы сала тарихының дерек көздері ретінде талдау жасау, орыс отаршыларының оқу-ағарту саласындағы басты мақсаты қазақ балаларын орысша оқыту арқылы өздеріне қызметкерлер даярлау болғандығын көрсетеді. Мақалалардың мазмұнына талдау жасауда патша үкіметінің жергілікті әкімшілігін қазақ даласына орыс оқуын енгізу ісіне аса маңызды мемлекеттік саясат ретінде қарап, оны мақсатты да, саналы және жүйелі түрде жүргізгендігін көрсетеді. Мысалы, “ТУГ” 1875 жылғы 9 августтағы 19 нөмірінде Ақмола қаласында ашылған мектепте орыс тілінде оқыту ісі жүзеге асқаны айтылса, 1876 жылғы 30 ноябрьдегі 31 нөмірінде Ташкент қаласындағы еркек балалар оқитын гимназия ашылғандығы, 10 декабрьдегі 32 нөмірінде Қапал қаласында, 27 декабрьдегі 33 нөмірінде Алматы қаласында қазақ балалары оқитын школ ашылғаны айтылған [1].

Газеттің бірнеше нөмірлерінде қатарынан Түркістан өңіріндегі қалаларда қазақ балаларын оқытатын орыс мектептерінің ашылу туралы айтылуы, әрине, кездейсоқтық емес. Оларды қазақтар арасында орыс оқытуы туралы мағлұматтарды кеңінен тарату мақсатында жарияланғандығы анық. Мысалы, газеттің 1878 жылғы 6 майдағы 7 нөмірінде “Ташкент қаласындағы мектептердің бастығы мәлім қылып қағаз шығарыпты” - деген атпен берілген мақалада: “Ташкент қаласында патшалықтан шығынын беріп, ашып қойған бір мектеп бар. Бұл мектепке әркім баласын оқуға берсе болады. Жасы жетіден кем болмаса керек. Кімде-кімнің баласы, құй сарт, құй қазақ болсын, кім болса да алады. Оқыған, оқымаған бала болса да ала береді...”

Балаларға оқытатын сабағы орыс тілі. Сөйлеуге, жазуға үйретеді. Есеп оқытады, жаһаннама, тарих кітаптардан басқа кітаптарды да үйретеді. Мұнан басқа бұл мектепте кәсіп қылатұғын өнер де үйренсе болады.

Балалар әбден оқып болған соң, бұл оқыған мектептен оқып болды деген қағаз алып, қаласа патшалық қызметке кірсе болады”-делінген.

Демек, “патшалықтан шығын беріп”, яғни патшалықтан ақша бөлініп, “Ташкент қаласында ашып қойылған” мектептің мақсаты жергілікті ұлттардың “құй” сарт, құй қазақ болсын” балаларын “патшалық қызметке” даярлау болған.

Қазақ балаларын орысша оқыту қажеттігін дәлелдеу ісімен өз кезегінде “ДУГ” де айналысты. Газет Дала генерал - губернаторлығында орыс мектепі, ондағы оқу ісі туралы мәліметтер беру арқылы, патша саясатын Далалық өлкеде одан әрі жалғастырды. Мысалы, газеттің 1896 жылы 10 марттағы 10 нөмірінде жарияланған “Ғылымның әуелгі жарығы” атты мақалада, 1895 жылы декабрь айынан бастап семей уезінің Ақкөл-Қызылкөл ауылында медресе ашылғандығы туралы айта келе: “Семей” қазақтары да ғылым, білімнің пайдасын біліп келеді. Расын айту керек, бұлардың медресе ашуына уезной начальник Казанцев көп себеп болды. Сайлауда болыс басы медресе ашындар деп ақыл айтты. Медресе пайдалы. Балаларды оқыту жөн, ұлықтар қазақтың ғылым, білім біліп, қараңғыдан жарыққа шыққанын жақсы көреді. оларды шоқындыруға емес деп жай сөзбен оязной начальник ұқтырды”, - десе, 1897 жылғы 27 апрельдегі 16 нөмірінде басылған “Орысша қазақ балаларын оқытатын школ” атты “Тургайская газетадан” алынған мақалада: “Торғай облысының газеті айтады, 1896 жылдың аяғында Бестөбе болысында сол елдің болысы Измаил Досұғлы бір школ ашты деп. Ашқанда он қазақ баласы, бір орыс қызы оқушы еді, осы кезде 15 қазақ баласы, бір орыс қызы оқиды... Түскенде балалар орысшадан дәнеме білмейін еді, осы күні анық таза болмаса да, орысша сөйлеседі. Сұраған сөзді тез-ақ ұғып, түзу жауап қайтарады. Жазғанда да көп қате қыла қоймайды. Жазуға берген есептерді тез жылдам-ақ шешеді... Үйі таза, оқуға керекті нәрселердің бәрі бар. Балалар оқитын һәм учитель отыратын столдар, жазу жазатын тақта, шкаф сағат һәм өзге керектер бар” дейді [2].

Жазба деректер ретінде бұл келтірілген мысалдар қазақ балаларын орысша оқытуды насихаттау, орысша оқығандар туралы ел арасында мәліметтер тарату ісінің тұрақты да жүйелі жүргізілгендігін толығымен дәлелдейді. Сонымен қатар, мақалалардан бұл іспен, яғни қазақ балаларын орысша оқыту ісімен “Уезный начальниктің” өзі айналысқандығын көреміз. Мерзімді басылымдар мәліметтері қазақ балаларын орысша оқыту ісімен аса маңызды мемлекеттік іс ретінде, тек уезной начальниктер ғана емес, өлкенің бірінші басшылары - генерал - губернаторлардың өздері де айналысқандығын көрсетеді. Мысалы “ТУГ” өзінің 1879 жылғы II

нөмірінде Түркістан генерал - губернаторының қазақ балаларының орысша оқуына қалай көңіл бөлгендігі туралы: “Түркістан генерал-губернаторы, генерал - адъютант фон Кауфман сейсенбі күні ертеменен, жиырма екінші майда Қазалы қаласына келіп түсті...”

Мектепке барып, балаларды оқытып көрді. Мектепте оқитұғын балалардың ішінде он бес-он алты қазақ балалары оқып жатыр екен. Олардың бірін қалдырмай, бәрін өзінің көзінше оқытып, онан соң олардың жататұғын жерін көріп, күнде жейтұғын тамақтарын өзі жеп көріп, тамаққа разы болып мектепті қарап тұрған бастықтарына тәңірі жарылқасын айтты” - деп жазса, [1, 586-587 бб.]. “ДУГ” өзінің 1888 жылғы 3 январьдағы бірінші нөмірінде Омбы қаласында оқып жүрген қазақ балаларының Дала генерал - губернаторын қалай қарсы алғандары туралы: “Қазақ баласынан екі бала генерал - губернатор хазіретінің құрметі үшін қазақша өлең шығарып айтты-дүр:

Ассалаумағалейкум, алдиярым,

Степной губернатор-генералым.

Зауқыңыз сіздің түсіп, келдіңіз ғой,

Аз гана өлең айтам, келсе халім,

О, тақсыр, училище интернатта

Әуелгі кім таласар берген баққа.

Благодаря біз сізді, тақсыр ұлық.

Біз келдік оқығалы бұл тарапқа”- дейді [2, 19-20 бб.].

Демек, кең байтақ қазақ даласын бөліп алып билеп тұрған Түркістан өлкесінің де, дала өлкесінің де генерал-губернаторларының өздері қазақ балалары оқитын мектептерде болып, олардың жағдайымен танысқан. Шәкірттердің орыс тілін қаншалықты меңгергендіктерін өздері тексеріп көрген. Үлкен ұлықтардың өздеріне деген мұндай “әкелік қамқорлықтарына” риза болған қазақ шәкірттері оларға арнап өлең шығарған. Ал, “ТУГ” мен “ДУГ” бұқаралық ақпарат ретінде, генерал - губернаторлардың мұндай ізгі - істерін қазақтарға жасаған “жақсылықтарын” халыққа жеткізіп отырған.

Бүгінгі күні халқымыз тарихының дерек көзіне айналып, құнды мәліметтер жеткізіп отырған басылымдардан, қазақтарды орысша оқыту мәселесіне ақ патшаның өзі қолдау көрсеткендігін білеміз. Ол туралы “ДУГ” 1895 жылғы 15 нөміріндегі “Қазақтар, оқу, ғылым үйренуге ұмтылындар!” - деген мақалада: “Жақын арада Торғай облысының военный губернаторы барша табиғилықпен ақ патша ағзам хазретке өзінің қылған барша істерінің есеп-қисаптарын жазып көрсеткен қағаз бетінің ішіне, Торғай облысында школ, медреселер қазақ пен орыс халқын жақындастыруға көп себеп болады деп хәм бұл жұмыстарды мұнан арман тағы да ілгері бастыруға керек деп жазған екен. Патша ағзам хазіреті бұл сөздерді қабыл көріп, бек жарайды деп жазыпты. Патша ағзамның мұндай рахымды сөздері қазақтарды қуантып, школ, медресе орнатуға себеп болғай еді”- деп жазған [2, 434 б.].

Қазіргі оқырмандар үшін түсініксіздеу бұл жолдар “ДУГ” ерекшелігіне сай орыс тілінен аударылған. Сондықтан, сол тілдегі нұсқасын келтірейік. Онда: “Недавно, при прочтении Всеподданнейшего отчета Военного Губернатора Тургайской области, Государь Император против заявления о том, что организованные в названной области аульные школы приносят громадную пользу для сближения киргизов с русским народом, и о желательности дальнейшего открытия в степи русских школ, соизволил начертать: “Совершенно верно “Эти высокомилолюбивые слова должны побудить киргизов устраивать подобные школы” делінген. [2, 435-436 бб.].

Бұл жолдардың дерек ретіндегі маңызы өте жоғары. Біріншіден, Торғай облысының Әскери губернаторы өзінің патшаға жолдаған есебінде: “Ауыл мектептері қазақтарды орыс халқымен жақындастыруда өте үлкен пайда келтіріп отыр, сондықтан қазақ даласында орыс мектептерін одан әрі ашу қажет” - деген. Енді осы жолдардың астарына үңіліп қарасақ, онда Әскери губернатордың ауыл мектептерінің қазақтарды орыстандыруда үлкен пайда келтіріп отырғандығын, сондықтан оны жалғастыру керектігін айтып отырғандығын байқау қиын емес. Екіншіден, жергілікті шенеуніктердің бұл ұсынысына патша “Өте дұрыс” деп, қолдау көрсеткен.

Орыс отаршыларының қазақтарды орыстандыру мақсатында мектептерді кеңінен пайдаланғандығын басқа да деректер дәлелдейді. Мысалы, ҚР ОММ қорларының біріндегі құжатта орысша оқыған қазақтар: “Орыс мемлекеті, орыс халқы туралы дұрыс мәлімет алады және алған білімін өз руластарының арасында таратады” - деп жазылған [3].

Патша әкімшілігінің қазақтарды орысша оқытуды өздерінің отарлаушылық мүддесіне сай пайдалану мақсатында жүргізгендігі туралы М. Әуезов 1923 жылы: “... 1868 жылдан кейін Хүкмет қазақ даласын шын бағындыру жұмысына батыл кірісті. Көздеген мақсатқа жету қазақтың елін бастайтын басшыларының балаларын оқыту керек деп тапты. Басшылардың балаларын орысша оқытып, төре қылып, шен беріп, шекпен кигізіп, Хүкмет адамы қылып, ел арасына жіберіп, солар арқылы ел мен Хүкметті жақындастырып елді кіндігімен арқандамақшы болды” - деген, өзінің “Шолпан” журналында жарияланған “БІ. Алтынсарин” деген мақаласында [4, 23 б.].

Жазушының бұл пікірінің шындықтан алыс емес екендігін, яғни қазақтарға орысша оқытудағы мақсат, өздеріне адал қызмет ететін басшылар даярлау екендігін, дерек көзі ретінде “ДУГ” материалдары да дәлелдеп отыр. Мысалы, газеттің 1894 жылғы 17 нөміріндегі “Ғылым, оқудың қажет екенінің баяны атты мақалада болыс пен билердің, яғни патша өкіметінің жергілікті халық арасындағы тірегінің, орысша білулерінің қажеттілігі туралы: “Болыс пен билер, сіздерге жаман атақтан құтылуға уақыт жетті ғой. Бұл атақтан сіздерді жамандаған адамдарды жаза-штраф салып құтыламыз дегендерің бекер болса керек. Өздеріңді жақсы көріндірейін десеңдер ... орысша тіл үйреніңдер, орысша оқу үйреніңдер. Орысша кітап оқысандар, ақыл табарсыңдар, білімдерің артар, қараңғылықтан көздеріңді ашар... Сіздерге бұл қажет болса керек”, делінген [2, 349-350 бб.].

Ал, Ресей патшасының орыс шенеунігінің ұсынысын қолдауы, қазақтарды орысша оқыту арқылы орыстандыру саясатымен жергілікті жердегі шенеуніктен бастап, ең жоғарғы дәрежедегі билеушіге дейін аса маңызды мемлекеттің аса маңызды саясаты ретінде айналысқандығын көрсетеді.

Қорыта айтсақ, XIX ғасырдың соңында шығып тұрған қазақ тіліндегі ресми газеттер “ТУГ” мен “ДУГ” беттерінде жарық көрген оқу-ағарту және білім беру туралы мақалалар, бірінші кезекте, қазақтарды Ресейдің рухани отарлау тарихының дерек көзі болып табылады.

Дегенмен, ресми газеттердің беттерінде орыс тілін білуді насихаттау, оның қажеттілігін дәлелдеу, тек қазақтарды орыстандыру мақсатында ғана пайда болып қойған жоқ. Ондай мақалалар уақыт сұранысынан, өмір қажеттілігінен де туындаған. Сол кезде қалыптасқан тарихи жағдайда Ресей империясы құрамындағы бодан халықтар үшін, орыс тілі білімге, ғылымға қол жеткізуге, сол арқылы әлемдік даму процесіне қосылуға мүмкіндік беретін, соған алып баратын негізгі жолдардың бірі болатын. Осы объективті шындықты жақсы түсінген қазақ зиялылары да, өз мүмкіндіктерінше, екі газетке де мақалалар жариялап, халқын оқуға, білімге шақырды, ғылымның, өнердің қажеттігін дәлелдеп, газет арқылы орыс оқуының керектігін айтты.

Қазақтарға оқудың, ғылымның көп пайдасы барлығын түсіне бастағандығы, олардың оқуға ұмтылысы туралы “ДУГ” де бірнеше рет жазған. Мысалы, газеттің 1895 жылғы 46 нөмірінде белгілі қоғам қайраткері Отыншы Әлжанов “Қазақтардың медресе ашқандары” деп аталатын мақаласында Омбы уезінің бес би-болыстарының ұлықтардан әрбір елден бір-бір медресе ашуға рұқсат алғандарын, ол медреселерде балаларын қазақша және орысша оқытпақ үмітте екендерін, бұның қазақтардың оқуға ұмтыла бастағандарының көрінісі екендігін айта келе: “Кім-кімге болса да осы заманда өнер, ғылымнан артық нәрсе болмасы анық. Өнер ғылым білген ісі азбайды да тозбайды. Қай жерде қай уақытта болса да өнерпаз, ғылымы бар адамдар күнін көреді. Сол себепті қазақтар медресе салып, балаларын оқуға беруде. Қарындастар, ақыл тоқтатып қараңыздар, оқу білген жақсы ма, жоқ оқу білмей ақмақ болып жүрген жақсы ма”-дейді [2, 481 б.].

Оқудың берген алғашқы пайдасы мен оның қажеттігін қазақтарда білгендігі туралы айтылған тағы бір мақалаға тоқталайық. “ДУГ” 1895 жылғы 47 нөмірінде басылған “Қырдағы қазақтардың Россияның ғылымын, тілін үйренбектері үшін жәрдем болудың хисасында” атты мақалада қазақтар үшін орыс тілінде оқудың пайдасы туралы: “1877-ші жылы Атбасар қаласында мужской интернат болған нәм мұнан соң шаруа медресесі болғанда көп қазақтың балалары сонда оқып, бағзы дәулетті адамдардың балалары Омбы шаһарында әрқайсысы медреселерден оқып шығып еді. Бағзылары бүгінде фельдшер болып, бағзылары ғайри орындарда қызмет етіп тұрады. Бүгінде сол медреселер жабылып қалып, енді қай орыннан ғылым алудың орнын таба алмай қайран болып қалды”, - делінген [2, 483-484 бб.].

Демек, алғашқы орыс тілінде медресе бітіргендердің біреулері фельдшер болып, біреулері басқа қызметке орналасқан. Бірақ, ол медресе жабылып қалып қазақтар балаларын қайда оқытарын қайда оқытпай ұлықтардан көмек сұраған. Ол туралы “ТУГ” “Осы уақытта қазақ араларында балаларымыздың орысша оқытсақ екен дегіштер көп. Өздері әңгіме қылады бас ұлықтарымыз патшалықтан жалуна беріп, тым болмаса әр болысқа бір молдадан жіберсе... Болмаса бұл халдерімізде тұрғандарымызда ешқашан басқа өнерлі жұрттарды қуып жетуміздің мүмкіндігі жоқ қой деп қапаланысады” - дейді [1, 484 б.].

Демек, “Басқа өнерлі жұртты қуып жетудің” бірден бір жолы оқу екендігін аталарымыз жақсы түсінген. Дегенмен, осы мақаланың орыс тіліндегі мәтінінде айтылған қазақтардың орысша оқып, білім алуларының олар үшін қаншалықты өмірлік маңызының барлығын көрсететін: “Нам, киргизам, необходимо школы, и необходимо нам учиться. Только просвещение нас выведет из тьмы невежества, в которой мы прозябаем до сих пор. Даже влиятельны и выдающиеся в степи киргизы, в сущности, темные люди. Свежий от природы ум киргиза, но праздный и лишенный кого - либо серьезного содержания, инстинктивно ищет себе деятельности и находит ее, к сожалению, лишь в крайне нежелательных проявлениях, как-то в бесконечных пересудах, интригах, кляузах, доносах. Все это расстраивает общественную жизнь. Пусть же хотя бы наши дети получают образование и молодое поколение освежит нашу распатанную жизнь и внесет в нее и полезное познание, и лучшие понятия” - делінген жолдар қазақша мәтінге енбей қалған [2, 485 б.].

Бұл жолдардың қазақтардың оқудың қажеттілігін соншалықты терең сезінгендігін көрсететін дерек ретіндегі ғылыми маңыздылығын ескере отырып, қазақша мазмұнына тоқталсақ, онда, автордың айтуында: “Қазақтарға мектеп керек және оқу керек. Тек оқу ғана оларды надандық құрсауынан алып шығады. Тіптен даланың ықпалды да ұлы адамдарының өздері де шын мәнінде қараңғы адамдар. Табиғатынан таза қазақтардың ақыл-ойы іске асуға жол таба алмай түкке қажетсіз, көп жағдайда зиянды, бітпейтін бос дау-жанжалмен айналысып кетеді. Бұның бәрі қоғам өмірін бүлдіреді”.

Оқудың, білімнің қазақтарға не үшін керектігі соншалықты дәл айта білген мақаланың қазақ тіліндегі мәтінінің соңында “жазған Х.Б.” делінсе, орысша мәтінінің соңында “Х. Бекхожин” делінген.

Келтірілген деректер негізінде XIX ғасырдың соңында оқу, білім алу, ғылым туралы ой қазақ қоғамында орын алып, терең тарай бастаған деп айтуға болады. Оның тағы бір нақты дәлелі қазақ даласында мектеп-медреселердің кең тарай басталуы. Ресми газеттерде мектеп-медреселердің қажеттілігі, оларды салу және ашу жолдары туралы мақалалар да кезінде жарияланып тұрған. Соларға деректанулық талдау жасау XIX ғасырдың соңындағы оқу-ағарту ісінің басты мәселелерінің бірі туралы құнды мәліметтер алуға көмектеседі.

“ДУГ” 1895 жылғы 42 нөмірінде “Қазақ тіліндегі ғылым, білімнің жауабы турадан” деген мақала басылған. Мақала “өкінбеуге болмайды, біз орыстар өз қылатын ісімізге жаһут ете қоймаймыз. Бұл қазақ арасындағы ғылымның турасынан көрініп тұр” - деген жолдармен басталған. Мақаланың авторы орыс ұлтының өкілі екендігі

анық. Сондықтан мақаланың түпнұсқасы орыс тілінде жазылып қазақша аударылған. Ол орыс тілінде: “По вопросу об образовании киргизов” - деп аталады.

Қазақ арасындағы оқу ісі жағдайынан хабардар автордың мақаласында қазақ облыстарындағы мектеп-медреселерге қатысты нақты мәліметтер келтірілген. Бұл мәліметтердің шынайылығын ресми деректер мен мұрағат құжаттары да дәлелдеп отыр.

XIX ғасырдың соңына қарай қазақтарды оқуға, білім алуға деген ұмтылыстың пайда болғандығы, бірақ мектеп-медреселердің жетіспеу салдарында көбі өз балаларын орысша оқыта алмай отырғандары туралы “Омбы қазағы” деп қол қойған автор: “қазақтардың өзі де өзгелерден кем ғылымдықты бағаламайды. Бұған дәлел қазақтардың жыл сайын оязный мекемелерге балаларын орыс медреселеріне алғызу үшін беретін бек көп арыздары болады. Қазақтар оқымысты кісіге аз -ақ, табынбайды... Өйткені, қазақты оқуға мойын қоймайды деп айтуға бола ма? Бұлар мойын қоймақ тұрсын қатты жаһұт егеді, балаларына орыс медресесінен тағылым алу үшін. Бірақ біздің жақта Қазан, Уфа, Астрахань, Орынбор губернияларындағыдай яки Торғай облысындағыдай бұқара халықтың балаларын оқытуға лайықты қылып ашып қойған школ жоқ” - дейді [2, 47 б.].

Мерзімді басылымдар мәліметтері XIX ғасырдың соңында өмір сүрген аталарымыздың тек қандай медреселер керек екендігін сөз жүзінде айтып қана қоймай, өздері қаржы жинап еліміздің әртүрлі аймақтарында мектеп-медреселер ашқандарын да жеткізіп отыр. Жоғарыда келтірілген мысалдар қазақ тілінде жарық көрген ресми сипаттағы алғашқы мерзімді басылымдар “ТУГ” мен “ДУГ” беттерінде кезінде жарияланған материалдар XIX ғасырдың соңындағы қазақ тарихының оқу-ағарту және білім беру саласы бойынша маңызды дерек көзі екендігін толығымен дәлелдейді деп ойлаймыз. Бір жағынан, патша әкімшілігінің ұзақ жылдар бойы қазақ тілінде ресми газеттер шығаруы, жергілікті майда шенеуініктен бастап, өлке генерал-губернаторына дейін қазақ балаларын орысша оқытуды насихаттау ісімен айналысулары, орыс оқуының пайдасы туралы ел арасына жүйелі түрде мәліметтер таратулары, отарлаушылардың бұл іске аса маңызды мемлекеттік іс ретінде, яғни қазақтарды орыстандыру саясатының басты бағыттарының бірі ретінде қарап, ерекше көңіл бөлгендігін көрсетсе, екінші жағынан, XIX ғасырдың соңындағы қазақ зиялыларының да дәл сол ресми газеттерде қазақ балаларының орысша білім алу керектігін дәлелдеп мақалар жазулары, олардың да қазақ балаларын орысша оқытуды қолдағандығын көрсетеді. Әрине, олар тіптен басқа мақсатта, ұлттық мүддеден шығы отырып, сол кезде қалыптасқан тарихи жағдайға сай, орыс оқуын меңгеруді қазақтар үшін білімге, ғылымға қол жеткізуге мүмкіндік беретін бірден-бір жол деп білген. Осылай, тағдырдың тәлкегімен, бір-біріне қарама-қарсы топтардың мүдделері, бір-біріне қарама-қарсы екі түрлі мақсатта, бір мәселенің төңрегінде, дәлірек айтқанда, қазақ балаларын орысша оқыту мәселесі төңрегінде тоқайласқан. Сонымен қатар, газеттерде сақталынып бізге жеткен материалдар еліміздегі оқу-ағарту ісінің XIX ғасырдың соңындағы жағдайы, қазақ балаларын орысша оқыту мен оның мақсаттары, мектеп-медресе салу және ашу, тіл, термин, әріп т.б. туралы күні бүгінге дейін өз маңыздылығын жоймаған құнды мәліметтер жеткізіп отыр.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. *Түркістан уалаятының газеті: әдебиет, тарих, мәдениет, саясат. 1870-1882. Жинақ. - Алматы: Ғылым, 2003. - 602 б.*
2. *Дала уалаятының газеті. Адам, қоғам, табиғат. 1888 ж.-1902ж. – Алматы: Ғылым, 1994. - 816 б.*
3. *Дала генерал-губернаторлығының кеңсесі // ҚР ОММ. 64 қ.; 1 т., 5835 іс. - 40 п.*
4. *Әуезов М. Ыбырай Алтынсарин // Шолпан. – 1923. - №6. - 193 б.*